

Az unitárius hitújítás Lengyelországban 1560—1660-ig.*

Irta: Merczyng H. szentpétervári tanár.

A lengyel köztársaság** a XVI-ik százévbén rendkívül nagy birodalom volt, mely az Oderától a Duna és Dnieperig s a balti tengertől a Fekete tengerig terjedt. E területen, mely nagyobb volt, mint a mai német birodalom a vallási renaissance a legnagyobb diadalokat aratta, mert a Jagellok családjából származott utolsó király, Zsigmond Ágoston alatt (1548—1572) e birodalom csaknem teljes vallásszabadságnak örvendett, mi akkor páratlan volt a világon, talán az egy kicsiny Erdélyt kivéve. A hitújítás ugyan már Zsigmond Ágoston elődje, I. Zsigmond uralkodása alatt megindult ez országban, 1520-tól kezdve, nagyobbbrészt lutheri előképek szerint, megindult annyira, hogy e korai időben is találunk egy unitárius hitvallóra. Weygel városi tanácsos nejét, Zalazsowszka Katalint, Krakowban máglyán égették meg. De mindezek a kezdetek még nem haladhattak sokra, mert I. Zsigmond uralkodása alatt a katolikus papság a vallási ügyekre nézve még a kezében tartott Lengyelországban minden hatalmat. Csakis Zsigmond Ágoston király idejében, 1552—1562-ig, 'szüntették meg a rendek a papi tör-

* E folyóiratunk számára is megküldött tört. cikket örömmel közöljük. Merczyng tanár érdekesen világítja meg benne az előttünk ismeretes lengyelországi unitárius hitújítás kezdeteit. Szerk.

** Lengyelországot, ámbár királyai voltak, hivatalosan köztársaságnak nevezték, mivel, amint tudva van, a királyt a lengyelek választották, elméletileg minden szavazásra jogosult, azaz minden nemes szavazatával. Gyakorlatban a választás Lengyelországra természetesen a legnagyobb szerencsétlenség volt.

vényszékek ítéletének úgynevezett «exekució»-ját, vagyis a katolikus püspököknek az eretnekek ellen való kárhoztató ítéleteit Lengyelországban az állami hatalom többé nem hajtotta végre és az 1573-iki országgyűlésen a lengyel köztársaságnak alaptörvénye lett az általános türelem «inter dissidentes de religione christiana» (azaz azok között, kik a keresztény vallásra nézve egymástól különböznek.)

Az 1552. évvel kezdődik Lengyelországban az általános hitújító mozgalom. Száz és száz protestáns gyülekezet alakult a birodalom minden részében,* a szenátoroknak fele és az országgyűlési követeknek nagy része az evangélikus egyházba lépett át és a jelenleg élő lengyel katolikus történelemírók közt egyik legismertebb, Galliczia mostani helytartója, dr. Bobrzynski, azt a véleményt nyilvánítja, hogy akik akkor Lengyelországban értelem, állás és befolyás által kitűntek, mind elvesztette a róm. kath. egyház.

E mozgalom tetőpontját az 1570-iki sandomiri zsinaton érte el, hol a három evangélikus nemzeti egyház, a lutheri, kalvini és a cseh testvéreké unióba lépett, mit sajnos, később sokszor nem tartottak meg. Hogy ez a reményteljesen indult hitújító mozgalom hogyan és miért győzelettel le, annak tárgyalása nem tartozik itt föladatunk körébe; aki az iránt érdeklődik, tájékozást nyerhet gróf Krasinski Valér tudományos értékben ma sem vesztett művéből,** annak az írónak a munkájából, ki egyike ama kevésszámú lengyel nemeseknek, kik atyáik protestáns hitét a XIX. évszázig megtartották.

* L. az általam kiadott térképét a régi Lengyelország evangélikus egyházközségeinek. Warsó, 1905.

** Historical sketch of the Rise, Progress and Decline of the Reformation in Poland and of the influence which the scriptural doctrines have exercised on that country in literary, moral and political respects by Count Valerian Krasinski. London, 1838. To the protestants of the British Empire and of the United States of America dedicated by a polish Protestant. — Van egy német és francia fordítása is e munkának, sőt 1900 óta egy lengyel is. A német e cím alatt: Geschichte des Ursprungs, Fortschritts und Verfalls der Reformation in Polen. Nach der engl. Ausgabe bearbeitet von Adolf Lindau. Leipzig, 1841.

Mi itt csupán az unitárius reformáció rövid vázolására szorítkozhatunk. Pszichologiai tény, hogy minden forradalomban a szellemek tovább ragadtatnak annál, mint a mivel az illető forradalom megindult. Servét ugyanahhoz az irányhoz tartozik, mint Kalvin, csakhogy, ő Kalvinnál tovább megy; az 1789-iki francia nemzetgyűlés után, az 1793-iki nemzeti konvent következik. Így volt Lengyelországban is. Mikor a lengyel protestánsok a róm. katolikus egyház megigazulás tanát a szent írás tanulmányozása következtében elvetették és vallásos nézeteiknek alapjául a reformátorok sola fides-ét tették, némelyek tovább mentek ennél, némelyek a régi egyház háromságtanának és christológiájának bírálataig merészkedtek. A számos olasz tudós, akik akkor, hála a vallásszabadságnak, Krakowban tartózkodtak s köztük különösen Socinus Laelius, a lengyelországi unitárius mozgalomban később oly nagy szerepet játszott Socinus Faustusnak nagybátyja, itt is jelentékeny hatást gyakorolt. 1560-tól kezdve Pauli György, a krakowi ev. gyülekezet lelkésze az anti-

trinitárius és új christologiai nézeteket nyilvánosan hirdeti. 1563-ban Krakow körül 30 gyülekezet kiválik az ág. ev. egyházból és megalkotják az «ecclesia minor»-t, azaz a lengyel unitárius egyházat. Ugyanabban az időben elterjednek az unitárius nézetek a birodalom keleti részében Litvániában is, hol a reform mozgalom feje, a sajnos már 1565-ben elhalt litvániai helytartó Radzivill Miklós, a fekete Radzivill herceg nagyon hajlott az antitrinitárius nézetekhez.

De az unitárius mozgalomnak további terjedését a következő évtizekben akadályozta magában az antitrinitarius egyház kebelében keletkezett tulságosan sok secta. 1570-től 1590-ig ez egyházban annyi véleménykülönbség állott elő, mint csaknem a kereszténység első napjaiban. Mindazok a teológiai irányok, melyek ellen a niceai, ephesusi és chalcedoni zsinaton mint eretnekségek ellen folyt a harc, Lengyelországban ismét felujultak. Mit az egyházi atyák Chalcedonban kárhoztattak, az mind foglalkoztatta birtokain a Dnyepertől az Oderáig a lengyel nemességet a XVI. száz végén. Monarchiánusok, monothele-

ták, tabelliánusok, Krisztust nem imádók itt mind újra feléledtek. Zsinatot zsinat követett, vitatkozást ismét vitatkozás. Tolstoj elvét — ne állj ellent a gonosznak — az egyik szekta elméletileg és gyakorlatilag teljességre vitte s követőinek a fegyverviselést és polgári állások elfogadását megtiltotta. És ismét a Krisztust nem imádók — mint Erdélyben — mindinkább racionális vallási nézet felé hajoltak. E lengyel unitárius szektáknak tanai még maig sincsenek feltárva, mivel az erre vonatkozó írások, melyeket kizárólag lengyel nyelven irtak, vagy egészen megsemmisültek a katolikus visszahatás alatt a XVII. és XVIII. százékban, vagy pedig csak egyetlen példányban léteznek különböző könyvtárakban.

E szektáknak néhány képviselőjét mégis ismerjük, köztük *Budny* Simont, litvai lelkészt, ki racionálisztikus volt és Dávid Ferencre támaszkodott; *Farnovszkit*, ki a lengyei Kárpátok előhegyein levő községek egyikében volt lelkész és a Krisztus eleve létezésének tanát védelmezte; *Chechovic*, lublini predikátort, kit erős anabaptista szellem hatott át, ki az eleve-létezést tagadta és Farnowski ellen küzdött és ismerjük *Gonesius* Péter wengrowi predikátort és ismerünk sok mást. Hogyha e szekták előállása élénk vallásos életre mutat, mégis valószínű, hogy az egész mozgalomnak 1600 körül a sirját ássa meg, mert amint egykoruak bizonyítják, a folytonos veszekedés, civódás nagyon sokat visszatért a róm. egyházba.

De a lengyel unitárius egyháznak eltűnése mégis más-ként kellett, hogy történjék és még sok dicsőségteljes időket kellett, hogy érjen. Ezt a lengyel antitrinitáriusok az olasz gondolkozónak és reformátornak, Socinus Faustusnak köszönik, ki a különböző szektákat egy lengyel antitrinitárius egyházba tudta egyesíteni, melyet az ő halála után (1604) a hivatalos elnevezés «lengyel testvérek» — *fratres Poloni* — mellett *sociniánusnak* is nevezték.

Socinus, ki mint olasz nemes szives fogadtatásra talált a lengyel nemességnél és egy lengyel nemes hölgyet vett feleségül, végre létrehozta az annyira óhajtott egységet. Szellemi központja a lengyel unitáriusoknak, akkor *socinianusoknak*, a kicsiny *Rakow* városa lett, mely Kra-

kovtól mintegy 50 kilométerre fekszik, s melyet 1570-ben *Sieninski* antitrinitárius lengyel nemes alapított. Itt állítottak fel egy, híres, csaknem egyetemi színvonalú unitárius iskolát,* hol a tanulók száma rendszeren 1000 körül járt; itt volt a socinianusoknak fő nyomdájá s itt tartották a zsinatokat. Socinus csak a kezdetét érte meg az unitárius tan lengyelországi felvirágzásának. 1604 március 3-án meghalt Luclawice unitárius községben, mely Krakowtól délkelet felé 130 kilométerre fekszik. Főmunkája, az összes lengyel unitáriusokat dogmatikailag egyesítő rako-wi káté, csak halála után 1605-ben jelent meg lengyel nyelven és később 1609-ben az ismert latin szövegben e címen: *Catechesis Ecclesiarum Polonicarum Unum Deum Patrem, illiusque Filium unigenitum, una cum Spiritu Sancto ex S. Scriptura confitentium*, mely később csak nem minden mivelte nyelvre lefordított.** E katekizmus megalkotásában Socinus mellett közreműködtek az első unitárius lengyel hittudósok: Moskorzewski, Crellius, Sand és mások. Érdekes esetlegesség, hogy Socinus síremlékét az idő vihara megkimélte a rombolástól,*** habár, amint mondják, a sír üres, mert a nagy «eretnek»-nek csontjait már rég kihányták abból. A másikat is, szellemi munkáját megsemmisítették Lengyelországban, de csak egy félszáz év múlva az ő halála után. Ez idő alatt fejlődött ki az unitarizmus egységben erősödve és mind tovább terjedve. 1620 táján rendkívül elterjedt Volhynia tartományban, hol a nép — nemzetiségre nézve kisoroszok (ruthének) — főképp a görög egyházhoz tartozott. Egy munkámban sikerült megmutatnom**** hogy a híres Pseudo-Demetrius Lengyelországba való első jövetelekor a socinianus egyházba lépett át és hogy mint moszkvai cár is 1606-ban egy lengyel socinianus követséget fogadott, melyet a rako-wi zsinat küldött Moszkvába.

* Hogy mily magas fokon állott ez iskolában a matematikai és természettudományi tárgyakban a tanítás, kimutattam a krakowi tudományos akadémiától kiadott egyik munkámban

** Az angol fordítást Londonban I. Jakab alatt kárhoztatták.

*** Én először 1897-ben látogattam meg a síremléket s másodszor 1910 májusban dr. Wendteve', a valláskongresszus titkárával.

**** A varsói történelmi folyóiratban.

De az unitárizmus eltűnése Lengyelországban már közel volt. A katolikus visszahatás III. Zsigmond uralkodása alatt (1588—1632) mind nagyobb tért foglalt és bár a türelmi törvényt nem szüntették meg, a gyakorlatban azonban mind kevésbé vették figyelembe.

1838-ban panaszt emeltek a sociniánusok ellen, hogy két rakowi tanuló a helység határában levő krisztusképre nyíllal lövöldözött. És e panasz alapján, mely legvalószínűbben hamis volt, rakowi iskolájukat, gyülekezetüket, nyomdájukat megszüntették és az unitárius templomba katolikus istentiszteletet vezettek be. Ez idő óta — csaknem háromszáz év óta — az egykor virágzó s egész Európában ismert Rakow jelentéktelen helységgé süllyedt, hol csak néhány, száz szegény zsidó tengeti nyomorult életét.

A rakowi vereséget újabb vereségek követték. Mivel az unitáriusok iskolájukat Wolhyniába Kisielinbe tették át, 1644-ben az országgyűlés semmis ürügy alatt ezt az iskolát is megszüntette és 1647-ben Schlichtyngius János, bukowiec-i unitárius hittudóst az országból száműzésre s az unitárius tant védelmező lengyel nyelvű munkáját bakó által megégetésre ítélte. Az evang. és unitárius vallású követek közül ugyan többen tiltakoztak ez önkényes rendszabályok ellen, de tiltakozásuk a túlhatalommal szemben hatástalan maradt. Vana sine viribus ira.

És jött a vég. 1655-ben a lengyel köztársaságot minden oldalról ellenség szorongatta. A svédek Károly, Gusztáv alatt ostromolták a tulajdonképpeni lengyel királyságot, a keleti tartományokat pedig orosz csapatok szállották meg. Általános felkelés megmentette a birodalmat ez alkalommal. Kisebbedve ugyan, de megmenekült. Hanem a nemzeti felkelést a catholicismusnak erős fanatizmusa követte. Békekötés után bosszujokat a hitetleneken, a diszidenseken, az eretnekeken — kikhez tartoztak a svédek is — töltötték ki. A lengyel evangélikusok akkor még nagyobb számban voltak, semhogy az országból száműzzék, azért a «krisztustagadókon», az «arianusokon» (így nevezték a lengyel törvényben az unitáriusokat) bosszulták meg magukat. Az 1658-ban Varsóban tartott országgyűlés kimondotta, hogy az 1573-iki türelmi törvényt nem terjeszti

ki a krisztustagadókra és az unitáriusokat felhívta, hogy vagy három év alatt katolikusok legyenek, vagy pedig javaikat eladva az országot örökre hagyják el. Ugyanakkor eltiltották az unitárius istentiszteletet és megtiltották azt is, hogy az evang. hitre áttérjenek. Az 1659-iki országgyűlés már csak egy évet tűzött ki erre és 1660 július 10-ike volt az utolsó határnap a lengyel unitáriusokra nézve. Nehány száz lengyel nemes család csekély áron eladta birtokát s csaknem mint koldusok elhagyják az országot, a meggyőződésnek mindent feláldozva. Még ma is csaknem négyszáz év múltán meg kell hajolnunk, a mint akkor nevezték őket, a szegény lengyel testvérek e hithűsége előtt.

Főleg Erdélybe s keleti Poroszországba menekültek, mely utóbbinak akkor helytartója Radzivil Boguslaw ev. lengyel herceg volt. Egészen a XVIII-ik száz végéig léteztek mindkét helyen lengyel unitárius egyházközségek. A lengyel unitáriusok Erdélyben összeolvadtak a magyar unitáriusokkal* és a Kelet-poroszországiak a német evangélikusokkal. Csakis a lengyel nevek, melyek némely esetben az első lengyel nemes családok neveivel azonosak, emlékeztetnek arra a mozgalomra, melylyel a hajdani lengyel köztársaság az emberiség vallási fejlődésében részt vett.

Ford. Péterfi Dénes.

* Legyen szabad itt az én igen tisztelt magyar unitárius barátainak Péterfi Dénes, a kolozsvári unitárius gyülekezet első lelkészének és dr. Boros György otáni teol. tanárnak legmelegebb köszönetemet nyilvánítani azért a szives segítségért, melyet nékem kétszeri Kolozsvárt tartózkodásom alatt, a lengyel unitáriusok eltűnt zsinati jegyzőkönyvei után való keresésemben nyújtottak.

Pókai Sárosi János végrendelete.

(1706.)

Az unitárius egyház történetében két Sárosi család vitt előkelő szerepet: egyik a Kissárosi, a másik a Pókai Sárosi család. Mind a kettő ősei a Bethlen Gábor kora óta vittek jelentősebb szerepet s mind a két család tagjai már a XVII. század folyamán vezető állásokat töltenek be. A Kissárosi Sárosiak közül Sárosi János Apafy Mihály uralkodása alatt Küküllőmegye országgyűlési követe, majd portai főkövet s végül az ország ítélőmestere. Feleségével Tóth Borbárával a Nyárad mentén nagy birtokot kapott. Leginkább a Kisküküllő mellett, Szőkefalván élt s a szőkefalvi unitárius egyházzal nagylelkűleg gondoskodott. Leánya, Sárosi Ilona az unitárius egyház egyik első főgondnokának, Vargyasi Daniel Péternek lett a felesége. E házasságból négy leány származott, kik közül Zsófia gróf Haller János gubernátorhoz ment férjhez s idősebb korában vallását elhagyva, áttért katolikusnak, megvonta a szőkefalvi egyháztól a Sárosi János által tett dézmaalapítványt s a szőkefalvi templomunkat is a katolikusoknak adatta.¹

A másik Sárosi család megalapítója Sárosi János, aki 1619-ben nyert címeres nemességet² s 1635-ben kapott Pókára adományt.³ Családja azóta iratta innen előnevét. Előkelő állásba jutott. Mint fiscalis directornak te-

¹ Vargyasi id. Daniel Gábor: A vargyasi Daniel család eredete stb 262—64. Ker. Magvető 1875. 194—95. 1876. 328—32. 1877. 153—58.

² Sándor Imre: Címerlevelek I. 73 l. Régebbi, 1564-beli címeres levelük hamis volt.

³ Az eredeti adománylevél a Pókai Sárosi-levéltárban az Erd. Nemz. Múzeum levéltárában Kolozsvárt.